Vol II Issue V Nov 2012

Impact Factor : 0.1870

ISSN No :2231-5063

Monthly Multidiciplinary Research Journal

Golden Research Thoughts

Chief Editor
Dr.Tukaram Narayan Shinde

Publisher
Mrs.Laxmi Ashok Yakkaldevi

Associate Editor
Dr.Rajani Dalvi

Honorary
Mr.Ashok Yakkaldevi

IMPACT FACTOR : 0.2105

Welcome to ISRJ

RNI MAHMUL/2011/38595 **ISSN No.2230-7850**

Indian Streams Research Journal is a multidisciplinary research journal, published monthly in English, Hindi & Marathi Language. All research papers submitted to the journal will be double - blind peer reviewed referred by members of the editorial Board readers will include investigator in universities, research institutes government and industry with research interest in the general subjects.

International Advisory Board

Flávio de São Pedro Filho
Federal University of Rondonia, Brazil

Kamani Perera
Regional Centre For Strategic Studies, Sri Lanka

Janaki Sinnasamy
Librarian, University of Malaya [Malaysia]

Romona Mihaila
Spiru Haret University, Romania

Delia Serbescu
Spiru Haret University, Bucharest, Romania

Anurag Misra
DBS College, Kanpur

Titus Pop

Mohammad Hailat
Dept. of Mathmatical Sciences, University of South Carolina Aiken, Aiken SC 29801

Abdullah Sabbagh
Engineering Studies, Sydney

Catalina Neculai
University of Coventry, UK

Ecaterina Patrascu
Spiru Haret University, Bucharest

Loredana Bosca
Spiru Haret University, Romania

Fabricio Moraes de Almeida
Federal University of Rondonia, Brazil

George - Calin SERITAN
Postdoctoral Researcher

Hasan Baktir
English Language and Literature Department, Kayseri

Ghayoor Abbas Chotana
Department of Chemistry, Lahore University of Management Sciences [PK]

Anna Maria Constantinovici
AL. I. Cuza University, Romania

Horia Patrascu
Spiru Haret University, Bucharest, Romania

Ilie Pintea,
Spiru Haret University, Romania

Xiaohua Yang
PhD, USA

Nawab Ali Khan
College of Business Administration

Editorial Board

Pratap Vyamktrao Naikwade
ASP College Devrukh,Ratnagiri,MS India

R. R. Patil
Head Geology Department Solapur University, Solapur

Rama Bhosale
Prin. and Jt. Director Higher Education, Panvel

Salve R. N.
Department of Sociology, Shivaji University, Kolhapur

Govind P. Shinde
Bharati Vidyapeeth School of Distance Education Center, Navi Mumbai

Chakane Sanjay Dnyaneshwar
Arts, Science & Commerce College, Indapur, Pune

Awadhesh Kumar Shirotriya
Secretary, Play India Play (Trust),Meerut

Iresh Swami
Ex - VC. Solapur University, Solapur

N.S. Dhaygude
Ex. Prin. Dayanand College, Solapur

Narendra Kadu
Jt. Director Higher Education, Pune

K. M. Bhandarkar
Praful Patel College of Education, Gondia

Sonal Singh
Vikram University, Ujjain

G. P. Patankar
S. D. M. Degree College, Honavar, Karnataka

Maj. S. Bakhtiar Choudhary
Director,Hyderabad AP India.

S.Parvathi Devi
Ph.D.-University of Allahabad

Sonal Singh

Rajendra Shendge
Director, B.C.U.D. Solapur University, Solapur

R. R. Yalikar
Director Managment Institute, Solapur

Umesh Rajderkar
Head Humanities & Social Science YCMOU, Nashik

S. R. Pandya
Head Education Dept. Mumbai University, Mumbai

Alka Darshan Shrivastava
Shaskiya Snatkottar Mahavidyalaya, Dhar

Rahul Shriram Sudke
Devi Ahilya Vishwavidyalaya, Indore

S.KANNAN
Ph.D , Annamalai University,TN

Satish Kumar Kalhotra

Address:-Ashok Yakkaldevi 258/34, Raviwar Peth, Solapur - 413 005 Maharashtra, India
Cell : 9595 359 435, Ph No: 02172372010 Email: ayisrj@yahoo.in Website: www.isrj.net

Golden Research Thoughts
Volume 2, Issue. 5, Nov. 2012
ISSN:-2231-5063
Available online at www.aygrt.net

ORIGINAL ARTICLE

GRT

"भारतीय समाजात विभिन्न काळातील स्त्रीयांचे स्थान"

सुनिल पिपळे

राज्यशास्त्र विभागप्रमुख
लोकसेवा कला व विज्ञान महा. गारखेडा परिसर औरंगाबाद

सारांश :

भारतीय समाजात हिंदु स्त्रीयांचा दर्जा किंवा स्थान काय व काळाच्या ओघात स्त्रीयांचा दर्जात कसे परिवर्तन झाले आहे. या विषयी अनेक समाजशास्त्रज्ञ व समाजसुधारकांनी आपले मत मांडले आहे. जुन्या पंरपरेने हिंदु सस्कृंतीने स्त्रीयांना सामाजिक दर्जाचा विचार करतांना प्रत्यक्ष व्यवहारात स्त्रीला कोणता दर्जा होता व तात्वीक पातळीवर तीला कोणता दर्जा प्रदान केला गेला होता याचा विचार आपल्याला करावा लागेल. तसेच काही उच्चवर्णीय स्त्रीयांना एका काळात शिक्षणाची संधी होती याच्या आधारावर हिंदु सस्कृंतीत स्त्री पुरूष असा भेदभाव नव्हता असे म्हणणे चुकिचे ठरणार नाही. अनेक पाश्चत्य समाजशास्त्रज्ञ व विद्धावांनाचे असे म्हणणे आहे कि जन्मजात दोषामुळे स्त्री व पुरूष समान मानता येणार नाहीत. "अस्थिरता हा स्त्रीयांचा स्थायीभाव आहे." [1]असे मत डॉ. रूबेक यांनी मांडले आहे. तसेच प्रा. फ्राईड असे सांगतात की "स्त्री ही मुलतःच ईर्षा असुयेने पीडीत असल्यामुळे तिच्याजवळ न्यायबुद्धी कमी आहे. [2]

प्रस्तावना :

पंरतु भारतीय तत्ववत्यात स्त्रीच्या संबधात अशी कुठलीही भ्रांत धारणा नाही. हिंदु सस्कृंतीत हिंदु स्त्रीला शक्तीचे प्रतिक मानले आहे. त्यामुळे हिंदु समाजात स्त्रीची दुर्गा लक्ष्मी सरस्वती या रूपात आराधना केली जाते व हिंदु सस्कृंतीत स्त्रीला अर्धांगिनी म्हणुन बरोबरिचा दर्जा आहे. वैदिक व उत्तर वैदिक काळात स्त्रीचा दर्जा बराच वरचा होता. 19 व्या शतकाच्या उत्तरार्धात स्त्रीयांचा सामाजीक दर्जा सुधारण्याचे अनेक प्रयत्न झालेत. 20 व्या शतकात स्त्रीयांनी आपला दर्जा उन्नत करण्याचे पुरूषाच्या बरोबरीने प्रयत्न केलेत. स्त्रीयांचा दर्जा सुधारण्यासाठी अनेक आदोंलने झाली आहे. त्यामुळे स्त्रीयांच्या दर्जा बाबत वैदिक काळापासुन स्वातंत्रोत्तर काळापर्यंत वेगवेगळया कालखंडाच्या संदर्भात दर्जाचा विचार प्रस्तुत लेखात करावयाचा आहे.

भारतीय समाजातील विभिन्न काळातील स्त्रीयांची स्थिती ः

1) वैदिक काळ (इ. स. पूर्व 600 वर्षापर्यंत)

वैदिक काळात स्त्रीला समाजात मानाचे स्थान होते. स्त्री पूरूषात सामाजिक दर्जात भेदभाव नव्हता म्हणजेच समानता होती. पूरूषाप्रमाणे स्त्रीयांकरिता देखील उपनयनाचा संस्कार होता. वैदिक काळात बालविवाहाची प्रथा नव्हती. मुलीचा विवाह साधारणतः 16 व्या 17 व्या वर्षी होई. जिवनसाथी निवडीवर तिची इच्छा असे. तीचे मत घेतले जात असे. प्रेमविवाह विषयक सूट होती. सामाजिक व धार्मिक कार्यात ती पूरूषाच्यां बरोबरिने भाग घेई. विवाह हा स्त्री व पूरूष या दोघांकरिताही एक महत्वाचा व पवित्र संस्कार मानला जाई. या संस्कारानंतर दोघेही आपल्या ग्रहाचे संयुक्त अधिकारी मानले जाते. एक विवाह हाच विवाहाचा आदर्श प्रकार होता. त्यावेळेस सती प्रथा नव्हती. विधवा स्त्रीया आपल्या इच्छेनुसार पूर्नविवाह करू शकत होती किंवा नियोगादवारे संमती करून होवू शकत होती. विशेष परिस्थितीत स्त्रीयांना विवाह विच्छेदाचा सुद्धा अधिकार होता. पंरतु याच काळाच्या उत्तरार्धात स्त्रींयावर थोडिफार बंधने आलीत. स्त्री शिक्षणाची प्रथा हळुहळु कमी होऊलागली वैदिक काळातील स्त्रींयाच्या उन्नत दर्जाची कारण मिंमासा करतांना डॉ. आळतेकर म्हणतात "पूरूष सतत युद्वात गुतंले असल्याने कृषी व युद्धसामुग्री निर्मितीच्या व इतर आर्थिक कियात स्त्रींया भाग घेत". [3] म्हणजेच ज्या वेळेस पुरूष मंडळी हे युद्व करण्यासाठी घराबाहेर पडत असे त्यावेळेस सपुर्ण घराची जबाबदारी हि त्या स्त्रीवरच पडत असे मग ते सामाजिक असो किंवा आर्थिक क्षेत्र असो त्यामुळे तिला महत्वाचे स्थान मिळाले. नियोग व पुर्नविवाहाच्या प्रथेमागे देखील समाज संरक्षणाकरिता अधिकाधिक सदस्य मिळावेत हिच भावना होती. धर्माने स्त्रीयांना पुरूषांच्या बरोबरीने स्थान दिले होते. स्त्री शिवाय पुरूषांचे जिवन अपूर्ण मानले जाई. स्त्री शिवाय पुरूषांला धार्मिक कार्य करण्याचा अधिकारही नव्हता. त्यामूळे जर एखादे धार्मिक कार्य करायचे असल्यास त्यास स्त्रीलाच बरोबरीने घेवुन चालावे लागत असे. अशा प्रकारे वैदिक काळात स्त्रींयाना सन्मानाचा दर्जा निर्माण झालेला होता.

2) प्रारंभिक स्मृतिकाळ व सुत्रे महाकाव्ये (इ. स. 300 वर्ष ते इ. स. पूर्व 600 वर्ष)ः

हा काळ महाभारत काळ म्हणता येईल स्त्रीचा सामाजिक दर्जाच्या बाबतीत हा तसा सक्रंमणाचा काळ ठरला. या काळात स्त्रीच्या सामाजिक दर्जाच्या बाबतीत दोन परस्पर मते आढळतात. महाभारताच्या अनुशासन पर्वात एका ठिकाणी भीष्म म्हणतात "स्त्रीला सदैव पुण्य मानुन तिला आदराने व प्रेमाने वागवणे आवश्यक आहे. जिथे स्त्रींयाचा आदर केला जातो तेथे देवता वास करतात त्यांच्या अनूपस्थितीत सर्व कार्य पुण्यरहित ठरते". [4] तर दुसरया ठिकाणी त्यांचे मत वेगळे आहे भीष्म पुन्हा म्हणतात "स्वभावतःच स्त्री स्वार्थी आहे ती स्वार्थावर विजय मिळवत नाही म्हणुन तिला पुरूषाचे सरक्षण मिळणे आवश्यक आहे."[5] याच काळात बौद्व धर्माचा प्रभाव

पडु लागला . या धर्मात स्त्रींयाना सन्मानाचे स्थान होते इ . स . 300 नंतर भारतात काही अशी सामाजिक परिवर्तन झालीत की ज्यामुळे स्त्रीचा सामाजिक दर्जा खालावत गेला . डॉ . आळतेकर म्हणतात आर्य कुटुंबात अनार्य स्त्रीचा प्रवेश हे याचे प्रमुख कारण आहे . आर्यानी इथल्या लोकांवर विजय मिळवुन त्यांना दास बनवले . त्यामुळे आर्याची सेवाच हा त्याचे कार्य होते . अनार्य स्त्रींया अशिक्षित होत्या त्यांना संस्कृती विषय ज्ञान नव्हते त्यामुळे त्यांना सामाजिक क्षेत्रात स्थान देण्यात आले नाही . परिणामी सर्वच स्त्रींयावर बंधन लादण्यात आले त्यामूळे विवाहाचे वय कमी झाले . धार्मिक कार्याकरिंता व ऋण मुक्तीकरिता पुत्र प्राप्ती महत्वाची ठरली व त्याकरिता मूलगा वयात आला की विवाह करण्याची प्रथा अस्तित्वात आली . स्त्रींयाना सामाजिक कार्याप्रमाणे धार्मिक अधिकारापासुन वंचित ठेवण्यात आले या संदर्भात डॉ . आळतेकर म्हणतात “उपनयन सस्कांराची समाप्ती स्त्रीच्या बाबतीत शिक्षणाची उपेक्षा व विवाहाची वयोमर्यादा कमी होण्याचा स्त्रीच्या सामाजिक दर्जावर अनिष्ठ परिणाम झाला .”[6] हळुहळु विथवा विवाह व नियोगावर देखील प्रतिबंध आलेत स्मृतिकारांनुसार पुरूषात कितीही दोष असले तरी पत्नीकरिता पती हा परमेश्वर होता . विवाह बधंन अतुट होते पुरूष आपल्या पत्नीचा त्याग करून दुसरा विवाह करू शकत होता . परंतू स्त्रीयांना हा अधिकार मात्र स्मृतिकारांनी दिला नव्हता युद्धात हिंदुची संख्या बरिच कमी झाली . देशात एक प्रकारचे निराशेचे वातावरण पसरले . परिणामी नियोग व विधवा पुनविवाहाची प्रथा बंद झाली . या काळात स्त्रीयांना पुरूषाच्या तुलनेत कमी लेखले जाऊलागले . परिणामी स्त्रींयाचा दर्जा हळुहळु कमी होउ लागला .

3) उत्तरकालीन स्मृतिकाल (इ . स . 600 वर्ष ते इ . स . पूर्व 1000 वर्षापर्यंत)ः

सामाजिक व धार्मिक सकिंर्णतेचा काल म्हणुन या कालाचा उल्लेख करता येईल . या कालात स्त्रीचा दर्जा फारच खालावत गेला समाजाचे आदर्श व साहित्यास प्रभावित करणारी स्त्री पारतंत्र पराधीन व असहाय ठरली . वयाच्या 8 ते 10 व्या वर्षी विवाह करावा असा प्रधान झाला . अपवादात्मक रूपात काही उच्चवर्णीय लोक सोडलेत तर स्त्री शिक्षण जवळजवळ सपुष्टात आले . जीवनाचा जोडिदार निवडण्यात स्त्रीयांवर बंधन आले तिच्या इच्छा मतांना काहीच अधिकार उरला नाही . श्रींमत लोकात बहुपत्नीत्वाची प्रथा अस्तित्वात आली . विजोड विवाह सुद्धा होऊलागलेत . विधवा विवाहास निर्बंध घातले गेले . 12 व्या शतकात मुसलमानांच्या आक्रमणाच्या परिणामी पडदा प्रथा पण सुरू झाली स्त्री एक भोग्य वस्तु ठरली . 18 व्या शतकाच्या उत्तरार्ध ते 20 व्या शतकाच्या आंरभीपर्यंत म्हणजेच ब्रिटिशांच्या आमदानीत स्त्रीयांच्या सामाजिक दर्जात विशेष बदल झाला नाही . ब्रिटिशानीं भारतीयांच्या सामाजिक व धार्मिक जिवनात हस्तक्षेप न करण्याचे धोरण स्वीकारल्यामुळे त्यांनी स्त्रीचा सामाजिक दर्जा वाढविण्याचे विशेष प्रयत्न केले नाहीत . स्त्री शिक्षणाचा अभाव संयुक्त कुंटुंब मुसलमानी आक्रमण व परिणामी अस्तित्वात आलेली पडदा प्रथा व स्त्रीची पुरूषांवर असणारी आश्रितता हीच याची प्रमुख कारणे आहेत .

4) स्वांतत्रोपुर्व परिस्थिती ः

19 व्या शतकाच्या आंरभीपासूनच समाज सुधारकांनी स्त्रींयाच्या दर्जाविषयी प्रश्नचिन्ह उभा केला होता भारतात ग्रामीण व नागरी क्षेत्रात स्त्रीयांच्या बाबतीत भिन्नता आढळुन आली . ग्रामीण भागात स्त्रीया पुरूषाबरोबर आर्थिक क्रियात भाग घेत . ग्रामीण स्त्रीयांना विवाह विच्छेद घेण्याचा व पुर्नविवाहाचा अधिकार होता . सामाजिक व धार्मिक कार्यक्रमात त्या पुरूषाबरोबरच भाग घेत . आजही ग्रामीण समाजात बालविवाह ही प्रथा दिसते . 19 व्या शतकात पाश्चात्य लोकांचा प्रभाव भारतीय समाजावर पडला व अनेक समाजसुधारकांच्या कार्यातुन स्त्रीचा अधिकाराबाबत आदोंलने झाली . राजाराम मोहनरॉय यांनी स्थापन केलेल्या ब्राम्हो समाजाच्या प्रयत्नांनी 1829 मध्ये सती प्रथा कायदयादवारे बंद करण्यात आली . विधवा पुर्नविवाहाकरिता प्रयत्न केलेत स्त्री स्वातंत्रचे तत्व स्वीकारले . दयानंद स्वामीजीच्या आर्य समाजाने देखील बालविवाह पडदा प्रथा याविरूद्ध आंदोलने केले . 1856 मध्ये “विधवा पुर्नविवाह अधिनियम पारित करण्यात आला . केशवचंद्र सुन यांच्या प्रयत्नांनी 1872 मध्ये कायदयाने मुलींचे वय विवाहयोग्य 14 वर्ष करण्यात आले . 19 व्या शतकात स्त्री शिक्षणाच्या दृष्टीने अनेक प्रयत्न झालेत . 1851 मध्ये मुलींच्या शिक्षणाची व्यवस्था करण्याच्या उददेशाने ीन्दाि स्त्यिएतर ची स्थापना करण्यात आली यातच स्त्रीयांना शिक्षकाच्या व्यवसायात शिरता यावे . म्हणुन प्रशिक्षण महाविदयालय स्थापन केलीत यामुळे थोडया प्रमाणात का होईना पण स्त्रींया शिक्षक परिचारिका डॉक्टर वगैरे व्यवसायात शिरू लागल्या .

स्त्रीयांचा सामाजिक दर्जा उंचावण्याच्या दृष्टीने अनेक समाजसेविकांनी केलेले कार्य देखील अत्यंत महत्वाचे आहे . त्यात पंडित रमाबाई मॅडम कामा ॲनी बेझंट सिस्टर निवेदिता इत्यादींनी कार्य केले . तसेच स्वामी विवेंकानंद महर्षी धोंडों केशव कर्वे महात्मा फुले इत्यादी समाजसुधारकांनी देखील स्त्रीयांच्या सुधारणेसाठी कार्य केलेत अनेक जनआदोंलनात स्त्रींयाना सहभागी करून घेतले आणि जर स्त्रीयांमध्ये सुधार व्हायचा असेल तर जास्तीत जास्त प्रमाणात स्त्रींयानी आदोंलनात भाग घ्यावे असे आव्हान कार्यकर्ते करत असत . तसेच 1917 मध्ये मद्रासमध्ये स्थापन झालेली ीन्दाि व्धेमएन ास्सेचीर्तेनि व पुण्यात स्थापन झालली ाल्ल ीन्दाि व्धेमएन'स चेन्फएरएन्चए या सस्थेंमार्फत देखील स्त्रीयांच्या बाबतीत उल्लेखनीय कार्य केले . त्यातुन स्त्रीयांना मतदानाचा अधिकार बालविवाह वर प्रतिंबध बहुविवाह बंदी तसेच पुरूषाप्रमाणेच स्त्रीयांना देखील सांपत्तिक अधिकार इ . संस्था मागण्या करत होत्या .

5) स्वांतत्रोत्तर काल ः

स्वांतत्र प्राप्तीनंतर स्त्रीयांच्या सामाजिक दर्जा उंचावण्याच्या दृष्टीने प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष प्रयत्न झालेत . त्यातुन अथक प्रयत्नामुळे भारतीय राज्यघटनेत स्त्री पूरूषांना समान अधिकार दिले गेलेत . स्वांतत्र प्राप्तीनंतर अनेक सामाजिक कायदे करण्यात आले . या कायदयामुळे बरयाच प्रमाणात स्त्रींयावर लादलेल्या प्रथात बंदी आली आणि स्त्रीयांना पूरूषांच्या बरोबरीने अधिकार दिले गेलेत . त्यात 1955 च्या विवाह विषयक कायदयाने स्त्रीला संरक्षण दिले . याच कायदयामुळे मुलीकरिता विवाहाचे वय 18 वर्ष करण्यात आले . याच कायदयाने विवाह बहुविवाह प्रथा बंद केली . तसेच काही कारणास्तव पती पत्नी परस्पंराच्या संमतीने विवाह विच्छेद घेवु शकतात . तसेच 1956 च्या वारसा हक्क कायदयाने वडिंलाच्या संपत्तीत स्त्रीयांना मुलींना देखील समान वाटा मिळाला आहे . तसेच 1961 मध्ये हुंडा प्रतिबंध कायदा करून स्त्रींयावर होणारया अत्याचारावर रोक लावण्यात आली . दत्तक ग्रहण अधिनियमानुसार आता मुलींना सुद्धा दत्तक घेता येते . स्वांतत्रोत्तर काळातच स्त्रींयाच्या प्रयत्नांना यश मिळाले . स्त्री शिक्षणामुळे जागृत झाली आणि स्त्रीयांना सुद्धा स्थानिक स्वराज्य सघांत 33ट टक्के आरक्षण लागु करण्यात आले होते व त्यावरून सद्यस्थितीत स्त्रीयांना 50% टक्के आरक्षण देण्यात आले . स्त्रींच्या शिक्षणामुळे देशात आमुलाग्र बदल झाला केवळ शिक्षण क्षेत्रातच नव्हे तर व्यावसायिक सामाजिक सांस्कृतिक राजकिय इत्यादी विविध क्षेत्रात स्त्रींया पुरूषाच्या बरोबरिने कार्य करतांना आपनास दिसतात त्याचेच उदाहरण म्हणुन स्वतंत्र भारतात पहिली स्त्री पंतप्रधान म्हणुन इंदिरा गांधीजीनी आपल्या देशात नेतृत्व केले . आज लोकसभा राज्यसभा विधानसभेत स्त्रींया हया मोठया प्रमाणावर प्रतिनिधित्व करताना दिसतात .

थोडक्यात असे म्हणता येईल की स्त्री शिक्षणाच्या जागृतीने आदोंलनाने सघंटनाने व सामाजिक सुधारक व कार्यकर्त्याच्यां प्रयत्नाने स्त्री ही आर्थिक सामाजिक व राजनैतिक क्षेत्रात भारतीय स्त्री ही आज पूरूषांच्या बरोबरीने दर्जा संपादन करीत आहे .

DSpace™

संदर्भ ग्रंथ ः

1) भारतीय समाज रचना पांरपारिक व आधुनिक –डॉ . प्रकाश बोबडे – श्री . मंगेश प्रकाशन – नागपूर 1999
2)स्त्री–पूरूष तुलना . – तारामती पंराजपे 2001
3)लोकमत टाइम्स . – संपादकिय पान 2012
4) एक आरसा स्त्रींयासाठी– डॉ . नंदिनी दिवाण .
5) आधुनिक भारताचा इतिहास – डॉ . सुधिर गव्हाणे .
6) सामाजिक आदोंलने– गुरूनाथ नाडगोडे .
7) समकालीन जागतीक राजकरणातील समस्या –ज . रा . शिंदे – चिन्मय प्रकाशन औरंगाबाद
8) महाराष्ट्रातील पंचायतीराज व महिला आरक्षण – डॉ . भाउराव पोले – अरूणा प्रकाशन लातूर 2009
9) स्थानिक स्वराज्य संस्था – प्रा . गोविंद यमलवाड – कल्पना प्रकाशन नांदेड 2001
10) पंचायतराज मार्गदर्शन –नीलम गो–हे स्त्री आधार केंद्र पूणे 1999
11)कुरूक्षेत्र–ग्रामीण महिला सशक्तीकरण सिंतबर 2011
12) योजना मासिक 2011 2012
13) women development – sapru r.k.,Ashing publishing, new Delhi,1989.

Publish Research Article
International Level Multidisciplinary Research Journal
For All Subjects

Dear Sir/Mam,

We invite unpublished research paper.Summary of Research Project,Theses,Books and Books Review of publication,you will be pleased to know that our journals are

Associated and Indexed,India

- International Scientific Journal Consortium Scientific
- OPEN J-GATE

Associated and Indexed,USA

- EBSCO
- Index Copernicus
- Publication Index
- Academic Journal Database
- Contemporary Research Index
- Academic Paper Databse
- Digital Journals Database
- Current Index to Scholarly Journals
- Elite Scientific Journal Archive
- Directory Of Academic Resources
- Scholar Journal Index
- Recent Science Index
- Scientific Resources Database

Golden Research Thoughts
258/34 Raviwar Peth Solapur-413005,Maharashtra
Contact-9595359435
E-Mail-ayisrj@yahoo.in/ayisrj2011@gmail.com
Website : www.isrj.net